Limba română în context european (pe baza „*Atlasului limbilor Europei*”)

Nicolae SARAMANDU

Atlas Linguarum Europae (ALE) este cea mai amplă şi mai complexă operă de *geografie lingvistică* elaborată până în prezent. Patronat de UNESCO, ALE a fost iniţiat cu peste trei decenii în urmă de un grup de lingvişti, printre care se afla şi regretatul profesor Boris Cazacu. Până în prezent s-au publicat, în perioada 1983-2002, şase volume, cuprinzând *hărţi lexicale* (în principal, hărţi onomasiologice şi hărţi de motivaţie), fiecare volum fiind însoţit de o carte de *comentarii* la hărţi.

Exprimându-ne în limbajul folosit când se vorbeşte de calculatoare, *Atlas Linguarum Europae* inaugurează seria atlaselor lingvistice din „a patra generaţie”, generaţiile anterioare fiind reprezentate de *atlasele regionale*, *atlasele naţionale* şi *atlasele pe zone geografice sau pe familii de limbi* (de exemplu, ALM – *Atlasul lingvistic mediteranean*, respectiv, OLA – *Atlasul lingvistic slav* (cf. *ALE I/1*, *1983*, p. XIX).

La elaborarea ALE participă toate ţările europene, prin 47 de comitete naţionale (în unele ţări s-au constituit mai multe subcomitete: în Belgia, pentru wallonă şi pentru flamandă; în Marea Britanie şi în Republica Irlanda, pentru engleză şi pentru limbile celtice; în Finlanda, pentru finlandeză şi pentru suedeză; în Spania, pentru castiliană, catalană şi galeză), la care se adaugă patru comitete pentru limbi minoritare: bască, frisonă, laponă şi limbile ţigăneşti.

În atlas sunt reprezentate peste 90 de limbi şi de dialecte vorbite pe continentul european (de la Oceanul Atlantic până în Ural şi în Caucaz), aparţinând următoarelor familii de limbi:

a) *indo-europene* (celtice, romanice, germanice, baltice, slave, iraniene, la care se adaugă albaneza, greaca şi limbile ţiganilor din Europa) – cele mai numeroase;
b) *hamito-semitice* (malteza);
c) *uralice* (fino-ugrice, permiene, volgaice, la care se adaugă nenéţa, din grupul samoed, şi lapona);
d) *altaice* (turcice, la care se adaugă calmuca, din grupul limbilor mongole);
e) *caucaziene*;
f) *basca*.

Reţeaua atlasului cuprinde 2.631 de localităţi (aproximativ o localitate la 2000 km^2), fiind – în funcţie de densitatea populaţiei – mai rară în estul continentului. În România reţeaua e alcătuită din 84 de localităţi, dintre care 77 pentru graiurile româneşti şi 7 pentru graiurile principalelor minorităţi (maghiari: 3, germani: 2, sârbi: 1, ucraineni: 1). Limba română e reprezentată în ALE de alte 19 localităţi, din ţări învecinate: 13 (R. Moldova), 5 (Ucraina: 4 în regiunea Cernăuţi, 1 în regiunea Odesa), 1 (Iugoslavia – Serbia). Pentru graiurile româneşti vorbite în afara României, materialul dialectal a fost

BDD-V2589 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:50:31 UTC)

furnizat de comitetul iugoslav (pentru Serbia) şi, respectiv, de colectivul de dialectologi de la Chişinău (pentru R. Moldova şi Ucraina).

Alfabetul utilizat pentru transcrierea materialului lingvistic este cel latin, în care se transpun şi datele ilustrând limbi care folosesc alte alfabete (chirilic, grecesc, arab). Limba în care sunt redate părţile introductive ale atlasului este franceza. Comentariile la hărţi sunt redactate în franceză, engleză sau germană. Cuvântul din titlul hărţii e dat în franceză şi în alte cinci limbi (rusă, engleză, germană, spaniolă şi italiană).

Hărţile ALE sunt *hărţi de simboluri*; termenii propriu-zişi, reprezentaţi pe hartă prin simboluri, apar în *legenda* care însoţeşte harta.

Pentru *hărţile onomasiologice* criteriul de bază în prelucrarea datelor este cel *etimologic*: formele sunt grupate în funcţie de originea lor, fapt care permite stabilirea împrumuturilor şi circulaţia termenilor.

ALE a adus o inovaţie în materie de hărţi lexicale: *harta de motivaţie*, necunoscută atlaselor anterioare (naţionale, regionale etc.). „Motivaţia" termenilor este mai puţin evidentă la nivelul unui domeniu lingvistic unitar (sau relativ unitar) din punct de vedere genealogic (de exemplu, la nivelul unei limbi sau al unei familii de limbi). Ea devine, însă, „transparentă" atunci când se regăseşte în limbi aparţinând unor familii diferite. Hărţi de motivaţie au fost elaborate, de exemplu, pentru termeni precum «curcubeu», «nevăstuică», «cosaş (insectă)», «licurici», «floarea-soarelui» etc. Reunind limbi diferite sau grupuri de limbi diferite, motivaţia evidenţiază „raţiunea" sau „mentalitatea comună" care a stat la baza denumirilor.

ALE pune fiecare limbă europeană într-o perspectivă nouă. Ariile lingvistice, depăşind graniţele unei limbi sau ale unei familii de limbi, evidenţiază conexiuni insuficient cunoscute sau necunoscute anterior[1].

Vom comenta două hărţi *ALE*, relevând semnificaţia lor pentru limba română.

Harta 2. «LUNĂ» (astrul) (*ALE I/1*, *1983*) pune o problemă interesantă, care priveşte şi limba română, referitoare la raportul dintre numele «lunii» (astrul) şi termenii utilizaţi pentru a desemna noţiunea de 'lună (de zile)'. Există o legătură directă între astru şi intervalul de timp (de aproximativ 30 de zile) în care astrul, *luna*, realizează o rotaţie completă în jurul pământului, *o lună* (de zile), ceea ce explică faptul că în diferite limbi se foloseşte un singur termen pentru ambele noţiuni.

Cele mai multe denumiri pentru «lună» (astrul) în limbile europene provin de la doi radicali indo-europeni:

a) ie **louksnā* (sau **leuksnā*), cu sensul primar de 'lumină', din care provine atât lat. *lux*, *lumen* „lumină" (> rom. *lume* înv. „lumină", cf. *lumea ochiului* [= lumina ochiului] 'pupilă') (cf. şi engl. *light*, germ. *Licht* „lumină"), cât şi lat. *luna* „lună" (astrul), termen moştenit cu acest sens de limbile romanice;

b) ie. **mēnes*-, **mē*(*n*)*s*- (de la o rădăcină ie. **mē*- 'a măsura'), însemnând 'lună' (astrul), care apare în latină ca *mensis*, cu sensul 'lună (de zile)', termen transmis cu acest sens limbilor romanice (fr. *mois*, ital. *mese*, sp. *mes*), cu excepţia românei, de fapt a dacoromânei, pentru că în aromână şi în meglenoromână s-a păstrat *mes* „lună (de zile)".

La fel ca în latină (*mensis* – *luna*), existau termeni diferiţi pentru cele două noţiuni în greaca veche (cf. greaca actuală: μήνας 'lună de zile') – φεγγάρι, σελήνη 'lună' (astrul), probabil şi în tracă (cf. alb. *muaj* 'lună (de zile)' – *hënë* (*hënëz*) 'lună' (astrul).

[1] Pentru informaţii suplimentare privind *Atlasul Limbilor Europei*, cf. *Saramandu 1989*: 203-207.

BDD-V2589 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:50:31 UTC)

Cum se explică situația din dacoromână, unde avem astăzi un singur termen, *lună*, pentru cele două noțiuni, ‘lună’ (astrul) şi ‘lună (de zile)’? Constatăm că lat. *mensis* nu s-a păstrat, sensul lui fiind preluat de lat. *luna*. Este vorba de o confuzie veche sau recentă?

Răspunsul la această întrebare trebuie să-l căutăm într-o inscripție latinească descoperită pe teritoriul Daciei, semnalată de Vasile Pârvan în 1911 (în *Contribuții epigrafice la istoria creştinismului dacoromân*, Bucureşti, 1911, p. 86-143), în care cuvântul *luna* apare în locul lui *mensis*. Avem aici dovada unei vechi confuzii între *luna* şi *mensis* (în favoarea termenului *luna*) pe teritoriul Daciei, confuzie datorată, foarte probabil, influenței limbii autohtonilor.

Inscripția semnalată de V. Pârvan a dat naştere la comentarii cu privire la o veche diferențiere dialectală între romanitatea nord-dunăreană şi cea sud-dunăreană şi, de asemenea, cu privire la continuitatea românilor în Dacia. Iată opinia lui Sextil Puşcariu: „uneori putem face deducții interesante şi din păstrarea unor cuvinte vechi. […] Poate nu e o simplă întâmplare că la noi cuvântul *luna* a înlocuit pe *mensis*, conservat la aromâni şi megleniți. Precum a arătat V. Pârvan, *luna* cu sensul francezului ‘mois’ se găseşte în *Corpus Inscriptiorum*, volumul III, tocmai pe o inscripție din Dacia Traiană” (*Limba română*, I, Bucureşti, 1940, p. 248). G. Ivănescu, menționând, la rândul său, inscripția semnalată de V. Pârvan, îşi însuşeşte concluzia trasă de acesta: „Câteva argumente lingvistice în sprijinul prezenței unei populații romanice, ba chiar a strămoşilor dacoromânilor, la nordul Dunării după părăsirea Daciei de către romani, a adus V. Pârvan […]. El invocă şi faptul că, într-o inscripție din Dacia, apare cuvântul *luna* în locul lui *mensis*. Dar cum *luna* e cuvântul păstrat până astăzi în dacoromână, pe când macedoromâna şi meglenoromâna au *mes*, ca şi limbile romanice occidentale (fr. *mois*, it. *mese* etc.), urmează că dacoromânii sunt urmaşii populației de limbă latină din Dacia” (*Istoria limbii române*, Iaşi, 1980, p. 74-75).

Nici V. Pârvan, nici lingviştii menționați nu au plasat datele oferite de română într-un context european mai larg. Am spus că situația semnalată pentru latina vorbită în Dacia se datorează, foarte probabil, influenței limbii autohtonilor, ceea ce vine în sprijinul ideii continuității populației romanizate în nordul Dunării.

Harta ALE «LUNĂ» (*Brozović 1983*) pune în evidență următoarea situație cu privire la termenii folosiți pentru denumirea astrului şi, respectiv, pentru noțiunea ‘lună (de zile)’:

a) diferențierea formală a celor două noțiuni, pe baza unor radicali diferiți în indo-europeană. Este ceea ce se constată în latină – *mensis* ‘lună (de zile)’ < ie. **mēnes-*, **mēns-* şi *luna* ‘lună’ (astrul) < ie. **louksnā* – şi în limbile romanice actuale, cu excepția românei (a dacoromânei). Aceeaşi era situația în greaca veche, continuată în greaca actuală, şi probabil în iliră, continuată în albaneză (vezi *supra*).

b) diferențierea formală a celor două noțiuni, pornindu-se de la un singur radical indo-european. Este situația care se constată, de exemplu, în limbile germanice: pornindu-se de la ie. **mēnes-*, **mē*(*n*)*s-*, s-a ajuns la două cuvinte: germ. *Mond* ‘lună’ (astrul) şi *Monat* ‘lună’ (de zile), engl. *moon* ‘lună’ (astrul) şi *month* ‘lună (de zile)’.

c) nediferențierea formală a celor două noțiuni, adică utilizarea unui singur termen pentru a le denumi. Este situația care se constată într-o largă arie est-europeană, incluzând atât limbi indo-europene (baltice, slave, iraniene), cât şi limbi neindo-europene (uralice, altaice). Aici se încadra vechea slavă (slava comună), aşa cum rezultă din limbile slave actuale. De la sl. com. **mēskno-* (< ie. **mē*(*n*)*s-*) s-a ajuns la rus., brus. *mesjac*, sb., cr. *mjesec*, bg., slav mac., sloven. *mesec*, însemnând, în fiecare

BDD-V2589 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:50:31 UTC)

dintre aceste limbi, atât 'lună' (astrul), cât şi 'lună (de zile)'. Pentru limbile baltice, cf. let. *mēnesnīca*, cu ambele sensuri; cf. şi iran. *mæj*, *meng*, cu corespondent în pers. *māh'* 'moon/month'. Pentru familia limbilor uralice, menţionăm radicalul uralic **kuŋe* 'moon/month', din care provine atât forma din grupul samoied, *k^{e}i*, cât şi forma din maghiară (grupul fino-ugric): *hó*. De asemenea, în turcă (limbă turcică, din familia limbilor altaice), există un singur termen, *ay*, cu ambele sensuri.

După cum ştim din atestările istorice, începând cu antichitatea, în acest vast spaţiu est-european se găsea şi traca (de care aparţinea limba dacilor), care, foarte probabil, la fel ca limbile menţionate mai sus, avea un singur termen pentru cele două noţiuni. În felul acesta înţelegem confuzia, în inscripţia latinească din Dacia, între *luna* şi *mensis*, *luna* preluând şi sensul lui *mensis* şi ajungându-se la un singur termen pentru cele două noţiuni, după modelul limbii autohtonilor. Aceasta ar fi o confirmare a opiniei exprimate de Vasile Pârvan (reluată de S. Puşcariu şi G. Ivănescu) privind continuitatea populaţiei romanizate în Dacia. Româna nord-dunăreană (dacoromâna) atestă o veche trecere de la utilizarea a doi termeni la folosirea unui singur termen pentru cele două noţiuni: 'lună' (astrul), 'lună (de zile)'.

Harta 37. «MUNTE» (*ALE I/4*, *1990*). Albert Dauzat afirma că numele de munţi sunt cele dintâi care au permis reconstituirea unor baze şi grupuri lingvistice vechi, unele dintre ele preindoeuropene[2]. „Diferitele denumiri pentru «MUNTE» în idiomurile romanice au fost adesea luate în consideraţie în dezbaterile despre substrat, pentru motivul evident că regiunile muntoase păstrează adesea trăsături primitive ale limbilor"[3].

Faptul că în denumirile pentru «MUNTE» şi pentru munţi, în general, se păstrează termeni vechi e ilustrat chiar de numele sub care sunt cunoscute încă din antichitate principalele două lanţuri muntoase din Europa: Alpii şi Carpaţii. Numele *Alpi* conţine rădăcina *alp-* **(***alb-*), de origine preindo-europeană. În germană şi în italiana de nord cuvântul apare chiar ca termen comun: germ. *Alp* 'păşune înaltă' < germ. medie. *Albe*, care însemna 'platou'. În Italia de nord, *alpe* (pl. *alpi*) înseamnă acelaşi lucru: 'platou la înălţime (în munte)'. Radicalul **alb-* apare în numele de origine celtă al unui oraş din nordul Italiei: *Alba*[4].

La originea numelui *Carpaţi* se găseşte un termen trac (traca era o limbă indo-europeană), pe care îl recunoaştem până azi în alb. *karpë* 'stâncă'; cf. şi *Kárpathos*, numele unei insule (stâncoase) din Marea Egee.

În albaneză, termenul comun pentru «munte» este *mal*, cuvânt autohton (de origine tracă, sau traco-dacă), pe care îl regăsim în română: *mal*, dar nu cu sensul de 'munte', ci cu cel de 'margine (abruptă) a unui râu; râpă; povârniş; coastă abruptă' (cf. *DEX*, s.v.). Ca termen entopic, însă, *mal* are aproape totdeauna sensul originar de 'munte, deal, ridicătură de pământ' (Iordan, *Toponimie românească*, apud *Brâncuş 1983*: 91), sens pe care, ca apelativ, îl păstrează, regional, până astăzi (Densusianu, apud. *Brâncuş*, ibid.). „Sinonimia cu *munte* (< lat. *montem* a determinat modificarea semantică a lui *mal*" (*Brâncuş*: ibid.), ceea ce nu a fost cazul în albaneză. Schimbarea de sens a început într-o epocă foarte veche, dat fiind că în daco-moesiană *mal* însemna deja

[2] Cf. Albert Dauzat, *Introduction à l'étude des noms de rivières et des noms de montagnes en France*, Paris, 1955, p. 251 (apud. *Caprini 1990*: 4).

[3] *Caprini 1990*: 6.

[4] Probabil şi în numele *Albania* 'ţinut muntos'.

BDD-V2589 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:50:31 UTC)

‘râpă, mal stâncos’. Proba o avem în toponimul *Dacia malvensis*[5], devenit, în timpul stăpânirii romane, *Dacia ripensis*. În adj. *ripensis*, care l-a înlocuit pe *malvensis*, se recunoaşte lat. *ripa*, devenit ulterior, în română, *râpă* (cf. şi fr. *rive* ‘mal’).

Unul din numele cele mai răspândite pentru «munte» în limbile europene are la bază radicalul ie. **bhreĝh*. Continuatori ai acestui radical se întâlnesc în irlandeză (limbă de origine celtă), în armeană, în sanscrită, în gotică etc.; radicalul ie. se regăseşte în tipul *berg.*, atestat în toate limbile germanice vechi, cu descendenți în cele mai multe din limbile germanice actuale. Acelaşi tip lexical îl găsim în limbile slave, ca împrumut vechi din germanică: sl. com. *brěgŭ*. În limbile slave se constată, însă, evoluția de la sensul de ‘munte’ la cel de ‘mal’: rus. *bereg*, sb., cr., slav mac. *breg*, bg. *brjag* etc., toate cu sensul ‘mal’. În slava macedoneană *breg* înseamnă atât ‘munte’, cât şi ‘mal’, ceea ce ne permite să recunoaştem evoluția semantică menționată. Constatăm, aşadar, în slava comună aceeaşi evoluție de sens ca în traco-dacă.

Exemplele prezentate în expunerea de față pun în evidență modificări semantice ale termenilor din română explicabile prin tracă (traco-dacă), pentru care se pot stabili conexiuni cu alte limbi europene vechi şi actuale[6].

Abrevieri

ALE I/1, 1983 – *Atlas Linguarum Europae* (*ALE*), I, premier fascicule, *Cartes* (1-19), *Commentaires* (I-XIV), Assen, 1983, XCVII + 177 p.

ALE I/4, 1990 – *Atlas Linguarum Europae* (*ALE*), I, quatrième fascicule, *Cartes* (37-44), *Commentaires* (XXVI-XXX), Assen, 1990, XXII + 204 p.

Brâncuş 1983 – Grigore Brâncuş, *Vocabularul autohton al limbii române*, Bucureşti, 1983.

Brozović 1983 – D. Brozović, *Lune, carte onomabiologique. Commentaire*, în *ALE I/1*, *1983*, p. 9-17.

Caprini 1990 – Rita Caprini, *Montagne, carte onomasiologique. Commentaire*, în *ALE I/4, 1990*, p. 3-30.

Ivănescu 1980 – G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980.

Puşcariu 1940 – Sextil Puşcariu, *Limba română*, I, Bucureşti, 1940.

Saramandu 1989 – Nicolae Saramandu, *Atlas Linguarum Europae* (*ALE*). *Metodologia culegerii şi interpretării datelor*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Etnologice şi Dialectologice”, VIII-IX, Bucureşti, 1989, p. 203-215.

Saramandu 1998 – Nicolae Saramandu, *Le rapport entre le thrace et les anciennes langues européennes*, în „The Thracian World at the Crossroads of Civilisations”, II, Bucureşti, 1998, p. 673-678.

Romanian Language in European Context (based on the “*Atlas Linguarum Europae*”)

The author analyses two linguistic maps from *Atlas Linguarum Europae* (ALE): «MOON» and «MOUNTAIN», investigating the semantic relations between Romanian and other European languages. The given examples lay emphasis on semantic changes undergone by Romanian terms, changes that are to be explained via Thracian-Dacian. Similar semantic evolutions are to be found in other old and contemporary European languages.

[5] Cf. şi toponimul *Dimallum* la Titus Livius; cf. şi let. *mala* ‘mal’ (apud. *Caprini 1990*: 24).

[6] Cf. *Saramandu 1998*: 673-675, 677-678.

BDD-V2589 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 04:50:31 UTC)